

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨ (К.АРТЫКБАЕВ МЕНЕН К.АСАНАЛИЕВДИН ИЛИМИЙ САБАКТАРЫ)

МАМБЕТАЛИЕВ КУБАН

ф.и. д. Ала-Тоо Ататүрк университети

Ар бир изилдөөчү өзү жашаган доордун талаптарына жооп берет, анын эмгектери ошол доордун “контекстине” жараша бааланышы керек. 20-кылымдын жетимиш жылы биз үчүн совет бийлигинин астында өтүү, мезгилдин ушул өлчөмүнүн жарымысы Качкынбай Артыкбаев менен Кеңешбек Асаналиевдин эмгек жолуна туш келди.

1980-жылдарда республикабыздын жогорку окуу жайларынын тажрыйбасында биринчи жолу кыргыз адабиятынын тырышы боюнча фундаменталдуу түрдөгү бир окуу китеп жарыкка чыкты. “Кыргыз совет адабиятынын тырышы” деген китеп. Мамлекеттик сыйлыкка арзыган эмгек, ушу китептин негизинде автор докторлук диссертацияны коргоду. Буга чейин мындай болгон эмес, андан кийин да болгон жок. Ушул китеп эгемендүүлүктүн күндөрүнө чейин студенттерге негизги окуу курал болуп берди. Мага бул китептин мазмуну өзгөчө жакын, себеби орус тилине которгом, ал кезде диссертациялар Москвадагы ВАКтан бекилчи, ал жерге бул китеп орус тилиндеги варианты менен кошо жөнөтүлгөн[1].

2004-жылы автор өзү ушул эмгектин негизинде “20-кылымдын кыргыз адабиятынын тарыхы” деген китепти чыгарды, бир жарым миң нуска менен, көлөмү 41 басма табак. Билим жана маданият министирлиги эмгекти жогорку окуу жайларында филология адистиги боюнча окуп жаткан студенттер үчүн окуу китеп катары бекитит берген. Кириш сөзүндө редколлегиянын атынан минтип бааланган. “Чынында бул окуу китеби кыргыз совет адабиятынын жаралышын, калыптанышын жана өнүгүш процессине мүнөздүү мыйзам ченемдүү көрүнүштөрдүн теориялык, илимий-практикалык негиздерин, ошондой эле жазуучуларды жеке чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн туура иликтөөгө алгандыгы менен студенттердин гана эмес, илимий, адабий коомчулуктун, жалпы окурмандардын көп урунган китебине айланган болчу [2, 3-б.].

Баарысы так айтылган, бир эле сөзүн азыр алып салыш керек, “кыргыз адабиятынын” деген түшүнүктүн ортосундагы “совет” деген сөздү айтып жатам, себеби совет доорунда чыккан биринчи вариантында цензуранын айынан кирбей калган материалдар кирди, совет дооруна чейинки 20-кылымдын кыргыз адабияты кирди (1900-1917), “улутубуздун жазма адабияты 1924-жылы башталган” деген социалисттик реализмдин догмасы жокко чыгарылды. Совет доорундагы адабиятыбыздын өзү болсо жокко чыгарылбайт, себеби бул түбөлүктүү мурас, бирок ошол мезгилде компартиянын үстөмдүгүнүн негизинде ишке ашкан идеологиялык “көрсөтмөлөр” совет доору менен чогуу тарыхтын архивине өтүп кетти. Мына, ушуга байланыштуу (идеологияла) бир цитатаны берели. “Бул тарапта мен бир эле багытты билем, ал башынан аягына чейин чыгып, тарыхтын ыйык мурастарын талкалайт, эч бир компромисске барбайт, ишин кылдаттуу түрдө жүргүзөт, бул марксизм-ленинизмдин негизиндеги тарыхты түшүнүү”[3, 10-б.].

Коммунисттер идеологияны жана руханий маданиятты экономикадан чыгарбай эле, партиялык жана таптык принциптерден чыгарышкан (“партийность” и “классовость” деген терминдер пайда болгон), ал принциптер болсо саясатка негизделген. Анан ушундан “социалисттик реализм” деген теориясын ишке ашырышкан, адабитка, искусствого, маданиятка бул түздөн түз таасир эткен, себебитак ушул тармактарды тизгиндеш үчүн жаралган.

К.Артыкбаевдин окуу китебинде, албетте, соцреализмдин ыкмалары орун алган, антпесе учурунда китеп цензурадан өтпөй калмак. Ооба, китепте талдоого тандалган көркөм чыгармалардын өзүлөрү да соцреализмдин талабына ылайык жазылган, ал эми

учурда бийлик тарабынан сынга алынган чыгармалар китепке кирген эмес, бул түшүнүктү, башкача болушу мүмкүн эмес эле, себеби ошол китептин максаты менен милдети совет доорундагы жана ошол доорго ылайык жаралган кыргыз адабиятынын тарыхын чагылдыруу эле. Ушул милдетти К.Артыкбаев артыкчылык менен аткарганын баалашыбыз керек. Кирбей калган, кыскартыланган чыгармалар, агымдар, ойлор, тыянактар эгемендүү доордо жарыкка чыккан китептин экинчи вариантында орун алышты. Азыркы күндөр үчүн бул окуу китеп (2004-жылы чыккан китеп) эбегейсиз мааниге ээ болуп турат. Биринчи китеби совет доорундагы биринчи жана жалгыз түрдөгү олжо болсо, экинчи китеби эгемендүү доорго ошондой болуп турат. Дагы бир нерсени ушул жерден айта кетейин. 1994-жылы К.Артыкбаев “Талант сыры” деген китебин чыгарып, бул жерге түзөтүүгө муктаж болгон маселелерди козгогон, Токтогулдун мурастарын чыгаруудагы терс көрүнүштөрдү айткан, Аалы Токомбаев менен Касым Тыныстановдун ортосундагы болгон тирешүү таржымалын тактаган [4, 5-82-б.].

Чыгармаларга берилген текстуалдык анализдер татыктуу түрдө жасалган, архивде сакталган жана басмадан чыккан материалдардын баарысы илимдин талаптарына толук жооп берилген деңгелде иштелип чыкты. Даталар, деталдар такталган, ар кандай көз караштар системалыштырылган, бирок айрым жерлеринде оңдой турган нерселер да бар, автордун жеке ыкмаларына байланыштуу нерселер, теорияга эмес, тажрыйбага такалып калышкан. Бир мисал келтирейин, автордун котормо аракетинен чыккан мисал. Р.Шүкүрбековдун пьесаларын талдаган учурда (кеп экинчи, 2004-жылы чыккан китеп жөнүндө) бир кызык “прецедент” жаралды, муну автор өзү сезбей калды, себеби котормочулуктун кыраакылык сапатына басылып калыптыр. Райкандын “Менин айылым” деген пьесасы сахнага “аншлаг” менен коюлган, бирок идеологдорго жакпай калган, алардын сунушу менен орусча которулуп, орус драмтеатрдан көрсөтүшкөн, мазмунун өзгөртүп (сатиралык курчутун мокотуп), аталышын жаңыртып салышкан. “Менин айылым” түз которулбай, “Свет в долине” деп которулду. Күлкү жок, “аншлаг” жок, идеология бар, кыштактарга “лампочканы”(электричествону) киргизүү программага туташтырылып калган. Кыргыз вариантындагы Рысбек көрөрмандарга Жапалактын иниси катары сезилген, орус вариантында болсо ал каарман “жасалма куралга” (наглядное пособие) айланып калды. Схема. Анан К.Артыкбаев ушул вариантынын аталышын кыргызча түз которуп, китебине “Өрөөндөгү нур” пьесасы деп жазып салат, натыйжада Р.Шүкүрбековдун мурасына дагы бир кыргыз тилиндеги пьеса “кошулуп” калат, азыркы стилге салсак, вариативдүү түрдө кошулду[2, 235-б.].

Мындай нерсени “куръез” деп коюшат. Билбеген адам китепканага барып. “Өрөөндөгү нурду” издейт, окуу китепте жазылып турса издейт да. Эми бул изилдөөнүн торуна илинген бир штрих, муну китептин кийинки басылышында оңдоп коюш оңой эле, “Өрөөндөгү нур” деген нерсени кайра “Свет в долине” деп которулса, иш заматта ордуна келет.

Кенешбек Асаналиев кыргыз адабий илимине теоретик катары кирген, жаңыча көз карашты, жаңы концепцияны, жаңы ыкманы түзгөн. Түгөлбай Сыдыкбековдун прозасын накта илимий деңгелде биринчи ушул талдаган. Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын поэтикасын масштабдуу түрдө аныктаган. Кенешбек агайды адабиятчылар “кенешчи” катары сыйлашкан, устат катары кабыл алышкан, шакирттеринин тизмесине мен да бармын, көп нерселерди үйрөнгөм. Агайдын эрудициясы кенен элен.

1978-жылы “Движение во времени” деген китеби чыкты, эки миң нуска менен, 14 басма табак. Анан ушул китеп адабияттын тарыхы менен теориясы боюнча диссертация жазгандар үчүн өзүнчө бир хрестоматияга айланып калды. Азыркы күнгө чейин эмкектин салмагы бөксөрбөдү, прозаны изилдегендерге бул классикалык үлгүдөй.

К.Асаналиевдин 2013-жылы чыккан “Адабий айкаш” деген китебинде орун алган фактыларды башка булактардан таппайсың, өзгөчө 1952-жылы “Манас” эпосу боюнча өткөн конференциядагы кырдаалды ушундай чеберчилик менен чагылдырыптыр, жөн эле бир “детективдей” окулат

[5, 190-224-б].

Ооба, бул илипоз да совет доорунда жашаган, ошонун тартибине ылайык илимий эмгектерин жараткан, бирок ошол доордун идеологиясына кул сыяктуу ынанган эмес, “саптардын ортосуна издерди калтырды” деген түшүнүк ушундай инсандарга тиешелүү айтылган (“писал между строк”). Албетте, Кеңешбек Асаналиевдин ой жүгүртүүсүнө, тыянак чыгаруусуна соцреализмдин таасири “тамга” сыяктуу тийгени байкалат, китептеринин айрым жерлерине чапталып калгандай сезилет. Мына, жанагы орус тилиндеги китебинен цитата, оригиналдан которбой берели. “Создавая образ Ыманбая, Тугелбай Сыдыкбеков в известной мере отталкивается от эпических традиций киргизского народа. Его знаменитая кляча Айсарала – образ до некоторой степени традиционный, отдаленно напоминающий знаменитых скакунов из наших героических поэм” [6, с.173-174].

Ошол учурда “фольклордун издерин жазма адабияттан табуу тажрыйбасы” өзүнчө бир бийик “модага” айланып калган, болбосо Иманбайдын “клячасын” Манастын “тулпарына” кантип теңесин, адабий “параллель” башка жактан чыгып, Дон-Кихоттун “клячасына” такалып жатса. “Кляча клячага” теңелет да, “тулпар тулпарга”. Иманбай эпикалык баатыр эмес, бул Михаил Шолоховдун “дед Щукарь” деген пендесине окшогон эле кыргыз пенде. Муну биз “компаративистика” теориянын негиздерине туш келдирип айтып жатабыз.

Ал эми жалпылап айта турган болсок, анда Качкынбай Артыкбаев менен Кеңешбек Асаналиевдин илимий сабактарынын сапаты жогорку тепкичте турат, төмөндөбөйт, себеби түбөлүктү үлгү катары кабыл алынат. Кыргыз адабиятынын тарыхын, буга тиешелүү теориялык маселелерин, илимий жактан чечиле элек түйшүктөрүн изилдеген адистер үчүн бул китептер үлгүлүү мурас катары колдонулат. “Эл эмгектен эскерсин” деген сөз буларга дал келет, себеби тарыхыбыздан орун алып, адабият таануу чөйрөгө пайдасын тийгизип жатат, мындай деңгелдеги иштер “архивге” өтпөйт. Булардын илимий сабактарынын мөөнөтү бүтпөйт, себеби бул жандуулукка, полемикага жол ачкан сабактар.

Адабияттар:

1. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби. – Фрунзе, 1982. – 528-б.
2. Артыкбаев К. 20-кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. Окуу китеп. – Бишкек, 2004. – 656-б.
3. Бердяев Н.А. Смысл истории. – Москва, 1990. – 176 с.
4. Артыкбаев К. Талант сыры. Адабий изилдөөлөр, адабий портреттер. – Бишкек, 1994. – 334-б.
5. Асаналиев К. Адабий айкаш. Эскерме баян. – Бишкек, 2013. – 312-б.
6. Асаналиев К. Движение во времени. Портреты. Poleмика. Заметки. Критические миниатюры. – Фрунзе, 1978. – 276 с.